

FARG‘ONA-TOSHKENT MAQOM YO‘LLARIDAN “CHORGOH IV” HAQIDA

Zahiriddinova Nigina

*ADPI, “Ijtimoiy gumanitar fanlar va san’at”
fakulteti Musiqa ta’lim yo’nalishi 3-kurs talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Farg’ona-Toshkent maqom yo’llari tarkibiga kiruvchi “Chorgoh”lar haqida ma’lumotlar keltirilgan. Asarning musiqiy taxlili, inson ongiga ta’siri, tarbiyaviy-estetik ahamiyatlari yoritilgan.*

Abstract: *three articles provide information about "Chorgoh", which is a part of Fergana-Tashkent status roads. The musical analysis of the work, its impact on the human mind, educational and aesthetic importance are highlighted.*

Аннотация: *в трех статьях представлена информация о «Чоргохе», входящем в состав дороги Фергана-Ташкент. Освещены музыкальный анализ произведения, его влияние на сознание человека, воспитательное и эстетическое значение.*

Kalit so‘zlar: *musiqiy madaniyat, shashmaqom, maqom, baxshichilik, dostonchilik, chorgoh, tonallik, melodik,*

Kirish.

Qadim tarixdan ma’lumki, dunyoda jon saqlab qolgan va bugungi kunga qadar yashab kelayotgan qabila bormi yoki har bir millat va elatning etik va estetik madaniyati va san’ati hamda musiqiy madaniyati mavjud bo’lib, ularning ma’nan boyligini ifodalagan. Ayniqsa, **musiqiy madaniyat** har bir xalqning milliy ruhdagi musiqa san’atining asosini tashkil etadi. Masalan sharq xalqlarining musiqiy madaniyatining boyligi maqom hisoblanadi.

O‘zbek milliy maqom san’ati markazi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi PQ-3391-son qarori bilan tashkil etilgan. Markaz maqom san’ati, uning o‘rganilishi va rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish, yosh avlodni maqom musiqasiga jalb qilish va uni o‘rgatish hamda xalqaro miqyosda o‘zbek maqom san’atining nufuzi va ahamiyatini oshirish maqsadida faoliyat ko‘rsatadi.⁴⁴

Prezidentimizning bu qarori maqomni va albatta an’anaviy xonandalikni ham rivojlanishi uchun juda katta turtki bo’ldi. Ushbu qaror chiqqanidan boshlab bugunga qadar ham ko‘plab yutuqlarga erishdik. Shu qatorda bizning musiqiy merosimiz bo’lgan maqom san’atining 2024-yildagi anjumani Jizzahda YUNESKO va AYSESKO xalqaro tashkilotlari homiyligida o‘tkazildi. Shuningdek ushbu anjumanda xalqaro tanlov ham o‘tkazildi. Tanlovda ishtirokchilar maqom san’atini ijro etish bo’iycha mahoratini ko‘rsatdilar. Bu ham bizning musiqiy merosimiz dunyo jabhalaridagi san’atning bir turi bo’lib kengayotgani va tanilyotganidan dalolatdir.

“Shashmaqom” — bu O‘zbekistonda va umuman Markaziy Osiyoda keng tarqalgan an’anaviy musiqa tizimi bo’lib, o‘z ichiga turli musiqiy shakllar va ijro usullarini oladi.

⁴⁴ <https://uz-m-wikipedia-org.translate.google/wiki/Maqom?x-tr:sl=uz&x-tr:tl=ru&x-tr:hl=ru&x-tr:pto=sc>

“Shashmaqom” nomi “shash” (olti) va “maqom” (tartib yoki sistema) soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, bu tizimda olti asosiy maqom mavjud, har biri oʻziga xos melodik va ritmik strukturalarga ega.

Kelib chiqishi:

Shashmaqom tizimi qadimiy oʻrta asrlarda, Markaziy Osiyo musiqiy madaniyatining rivojlanishi davrida shakllana boshlagan. Shashmaqomning asosiy tarkibiy qismlari oʻzbek, tojik, qozoq, turkman, va boshqa turk xalqlarining musiqiy anʼanalarini oʻz ichiga olgan. Shashmaqomning rivojlanishida ayniqsa Samarqand va Buxoro shaharlarining musiqiy maktablari muhim rol oʻynagan.

Shashmaqom tizimi nafaqat musiqa, balki oʻsha davrlarning madaniyati, falsafasi va ijtimoiy hayotini aks ettirgan. Bu tizimda musiqiy ifodaning nafaqat texnikasi, balki ruhiy maʼnosi, gʻoyasi ham muhimdir.

Oʻzbeklarga kelishi va shakllanishi:

Shashmaqomning Oʻzbekistonga kelishi va shakllanishi uzoq tarixiy jarayonlarni oʻz ichiga oladi. Aslida, Shashmaqom tizimi nafaqat oʻzbeklar, balki butun turkiy xalqlar uchun umumiy merosdir. Ammo Oʻzbekistonda, ayniqsa Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkent kabi shaharlar, bu musiqiy tizimning markazlariga aylangan. Oʻzbek xalqi shashmaqomni oʻzining musiqiy madaniyatining asosiy qismlaridan biri sifatida qabul qilgan va rivojlantirgan.

Shashmaqomda ijro etiladigan musiqalar koʻpincha turli ijtimoiy va diniy marosimlarda, shuningdek, xalq bayramlarida qoʻllanilgan. Ular xalqning ruhiy holatini, hayotiy qadriyatlarini va axloqiy meʼyorlarini ifodalaydi.

Bugungi holati:

Bugungi kunda Shashmaqomni saqlash va rivojlantirish boʻyicha koʻplab saʼy-harakatlar amalga oshirilmoqda. Oʻzbekistonda bu musiqiy merosning asosi sifatida davlat tomonidan ham qoʻllab-quvvatlanadi. 2003 yilda Shashmaqom UNESCOning nomoddiy madaniy merosi roʻyxatiga kiritilgan, bu esa uning xalqaro miqyosda eʼtirof etilishiga olib keldi.

Shashmaqom ijrosi bugungi kunda ham ommabopdir, ayniqsa anʼanaviy sanʼatni qadrlaydigan auditoriyalar orasida. Bir nechta sanʼatchilar va musiqiy kollektivlar, jumladan, oʻzbek musiqa maktablari, shashmaqomni zamonaviy shakllarda qayta ijro etmoqda. Shuningdek, bu musiqiy tizim yangi texnologiyalar yordamida, masalan, internet orqali oʻrganilmoqda va keng tarqalmoqda.

Shu bilan birga, Shashmaqomning zamonaviy talqini baʼzan anʼanaviy shakllar bilan raqobatlashmoqda. Ammo koʻplab musiqachilar va ilmiy tadqiqotchilar uni asrab-avaylash, oʻrgatish va yosh avlodga yetkazish uchun saʼy-harakatlarni davom ettirmoqda. Bu musiqaning hozirgi holati, tarixiy va madaniy ahamiyati hamda badiiy qadriyatlari borasida ijtimoiy muhokamalar davom etmoqda.

Bundan tashqari bizning milliy musiqiy merosimizda Qashqadaryo-Surxandaryo baxshichilik-dostonchilik sanʼati ham alohida oʻrin egallaydi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi baxshichilik va dostonchilik sanʼati Oʻzbekistonning noyob va qadimiy musiqiy meroslaridan biridir. Ushbu sanʼat turi asosan xalq ogʻzaki ijodi, yaʼni doston va

qo‘shiqlarning ijrosi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning asosiy ijrochilari baxshilar (dostonchilar) bo‘lgan. Baxshichilik san‘ati O‘zbekistonning janubiy hududlarida, ayniqsa Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida keng tarqalgan va rivojlangan. Bu hududlar o‘zining boy tarixiy va madaniy an‘analari, musiqiy ijodi, adabiyoti va o‘ziga xos folklor janrlari bilan ajralib turadi.

Baxshichilik va dostonchilik san‘atining kelib chiqishi:

Baxshichilik san‘ati qadimdan mavjud bo‘lib, asosan o‘zbek xalqining qadimiy she‘riy va musiqiy an‘alaridan kelib chiqqan. Dostonchilik, ya‘ni uzun hikoyalar va epik qo‘shiqlarni ifodalovchi musiqiy shakl, O‘zbekistondagi xalq dostonchiligi va epik an‘alarining ajralmas qismi hisoblanadi. Dostonlar ko‘pincha tarixiy voqealarni, xalq qahramonlarining jangovarlik yutuqlarini, sevgi va muhabbat voqealarini hamda axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarni aks ettiradi.

Qashqadaryo va Surxondaryo mintaqalarida baxshichilik va dostonchilik san‘ati, o‘ziga xos musiqiy shakl va turli usullarni o‘z ichiga oladi. Baxshilar dostonlarni o‘zlarining musiqiy va so‘z ijrolari bilan ifodalaydilar. Ular odatda kompozitsion jihatdan boy bo‘lgan, qofiya va ritmik tuzilmalarga ega bo‘lgan dostonlarni soz (musiqa asbobi) va qo‘shiq orqali ijro etadilar.

Baxshichilik san‘atining bugungi holati:

Bugungi kunda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida baxshichilik va dostonchilik san‘ati hali ham jiddiy rivojlanayotgan va qadrlanadigan san‘at shaklidir. Shu bilan birga, yoshlar orasida bu san‘atning saqlanishi va rivojlanishi uchun bir qator ijtimoiy va madaniy tashabbuslar amalga oshirilmoqda. O‘zbekistonda milliy merosni asrab-avaylash va targ‘ib qilish borasida ko‘plab festivallar, musiqiy tadbirlar, konkurslar tashkil etilmoqda, ularning aksariyatida aynan baxshichilik san‘ati alohida e‘tiborda bo‘ladi.

Baxshichilik san‘ati bugungi kunda ham an‘anaviy shaklida ijro etiladi, lekin zamonaviy texnologiyalar yordamida uning yozma shakllari va video ijrolari ham keng tarqalgan. Shuningdek, yosh baxshilarni tayyorlash va ularga o‘z san‘atini davom ettirishga yordam berish uchun maxsus maktablar va institutlar ham tashkil etilgan.

Baxshichilik va dostonchilik san‘ati, O‘zbekistonning boy va rang-barang madaniy merosining ajralmas bir qismi sifatida, xalqning tarixi va ma‘naviyatini saqlashda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbekistondagi Xorazm maqom yo‘llari, shuningdek “**Xorazm maqomi**” deb ataladigan musiqiy tizim, o‘ziga xos, qadimiy va boy tarixga ega bo‘lib, Xorazm (hozirgi Xorazm viloyati) hududining musiqiy an‘alarini aks ettiradi. Xorazm maqom tizimi, Shashmaqom tizimidan farqli ravishda, o‘zining o‘ziga xos shakllari va strukturalariga ega bo‘lib, olti yarim maqomdan iboratdir. Bu maqomlar nafaqat musiqiy, balki madaniy va diniy jarayonlar bilan ham chambarchas bog‘liq.

Xorazm maqomining kelib chiqishi va xususiyatlari:

Xorazm maqomi qadimiy markaziy osiyolik musiqaning alohida yo‘nalishidir. Bu musiqiy tizim Xorazm mintaqasining, ya‘ni Amudaryo bo‘yidagi Xorazm viloyatining, o‘ziga xos musiqiy va madaniy rivojlanishi asosida shakllangan. Xorazm maqomi an‘anaviy

musiqaning bir turi sifatida o‘ziga xos yirik ijro tizimiga ega. O‘ziga xosligi shundaki, bu tizim olti yarim maqomdan tashkil topgan, ya’ni maqomlar to‘liq bo‘lishi bilan birga, ba’zi holatlarda maqomlarning "yarim" shakllari ham qo‘llaniladi. Bu "yarim maqom" shakli ma’lum bir maqomning qisqargan yoki o‘zgargan shaklini ifodalaydi.

Xorazm maqomining tarkibi:

Xorazm maqomi olti yarim maqomdan iborat bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

1. Rast – Bu maqom tizimining eng asosiy va eng keng tarqalgan maqomi hisoblanadi.

2. Shashmaqom – Xorazmda o‘ziga xos shakllarda qo‘llaniladi va umumiy maqom tizimi bilan aloqador bo‘ladi.

3. Navo – Bu maqom ham musiqiy ifodaning chuqur va boy shakllarini o‘z ichiga oladi.

4. Bayat – Bu maqom bir necha turdagi xalq musiqalarini o‘zida mujassam etadi.

5. Sazandar – Bu maqom o‘ziga xos soz asboblari bilan ijro etiladi va ritmik elementlarga boydir.

6. Ushshoq – Bu maqom ma’lum bir tonal va melodiya shakllari bilan o‘ziga xos tarzda ijro etiladi.

7. Beyat (yarim maqom) – Bu yarim maqom Xorazm maqomi tizimidagi kichikroq, qisqargan shakllardan biridir.

Ijro va soz asboblari:

Xorazm maqomi ijrosi asosan xalq musiqasi va an’anaviy sozlar orqali amalga oshiriladi. Xorazm maqomida asosiy soz asboblari sifatida dutor, rubob, nay, balaman va doyra kabi an’anaviy musiqiy asboblari ishlatiladi. Soz asboblari musiqaning melodik va ritmik boyligini ta’minlaydi va ijrochi baxshilar tomonidan ijro etilgan doston va qo‘shiqlar bilan uyg‘unlashadi.

Xorazm maqomida ijro etilgan musiqalar ko‘pincha ritmik va melodik jihatdan boy bo‘lib, xalqning ruhiy holatini, tarixi va madaniyatini aks ettiradi. Xorazm maqomi ko‘pincha turli diniy va ijtimoiy marosimlarda, bayramlarda va xalq festivallarida ijro etiladi.

Far‘ona-Toshkent maqom yo‘llarining kelib chiqishi:

Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llari, asosan, o‘zbek musiqasining xalq an’analari, shuningdek, o‘zining tarixiy va madaniy rivojlanishida Samarqand, Buxoro kabi shaharlarning musiqiy maktablari bilan aloqadordir. Bu maqom tizimi turli ijtimoiy va diniy marosimlarda, shuningdek, xalq bayramlarida ijro etilgan. Farg‘ona-Toshkent maqomi, o‘zining shakllanishida, Shashmaqomning asosiy tarkibiy qismlari va Xorazm maqomidan farqli ravishda, o‘ziga xos elementlarga ega bo‘lib, ijro uslubi va strukturasi bilan ajralib turadi.

Toshkent va Farg‘ona vohasida ushbu maqom yo‘llari rivojlanib, ularning ma’lum bir qismlari xalq o‘yinlari va tasavvuf musiqasi bilan uyg‘unlashgan. Bu tizimda maqomlar nafaqat musiqiy, balki adabiy, falsafiy va ijtimoiy jihatdan ham boydir.

Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llarida "Chorgoh" an’anaviy shakllaridan biri bo‘lib, odatda musiqa asboblari yoki qo‘shiqlarda biror asosiy melodiya yoki tema (maqom)ni bir necha marta takrorlash, uni rivojlantirish va turli ko‘rinishlarda ijro etishdir.

"Chorgoh"ning musiqiy ma'nosi biror maqomning yoki musiqiy kompozitsiyaning turli fazalarida ishlatiladigan shakllar va ifodalarning to'plamidir. Chorgohlarning har biri maqom tizimida asosiy o'rinlarni egallaydi va ular musiqiy ifoda, kompozitsiya, va ritmik struktura uchun muhim bosqichlar bo'lib xizmat qiladi.

Farg'ona-Toshkent maqom yo'llarida aynan "Chorgoh"larning ahamiyatli tarafi shundaki bu maqomlar o'zining strukturasi, asosan, "Chorgoh"larning turli shakllari va tavsiflari asosida ijro etiladi. Bu maqomlar orqali musiqiy ifodaning rivojlanishi va yangi fazalarga o'tishi amalga oshadi.

Far'ona-Toshkent maqom yo'llarining shakllanishida "Chorgoh"larning yana bir asosiy ahamiyati shuki, ular orqali maqomlarning o'zgarishi, yangilanishi va bir necha bosqichda ijro etilishi mumkin. Bu maqomlar musiqaning boshlang'ich nuqtasidan tortib, uni rivojlantiruvchi, natijada ma'lum bir ifodaga olib boradigan jarayon sifatida amalga oshadi.

Chorgohlar, maqom tizimida, musiqaning boshlanish va rivojlanish bosqichlarini tashkil etadi. Ular, asosan, kompozitsiyaning tonallik nuqtalari, hamda ijrochi tomonidan qo'llaniladigan soz asboblardagi harakatlarga bog'liq bo'lgan turli shakllarda ijro etiladi. Chorgoh IV ham shu tarzda tashkil etiladi, uning o'zgacha tavsifi shundaki, u melodik va ritmik boyliklarni o'z ichiga olgan shaklni tashkil etadi.

Farg'ona-Toshkent maqom yo'llarida, "Chorgoh IV" ko'pincha yuqori tonlarda ijro etiladigan va juda boy melodik ifodaga ega bo'lgan maqom shakli sifatida tasvirlanadi. Bu maqomni ijro etish davomida "Chorgoh IV"ning melodik rivojlanish jarayoni an'anaviy shakllardan farqli o'laroq o'ziga xos ifodalar va ritmik takrorlanishlar bilan boyitiladi.

Chorgoh IV ning o'ziga xos xususiyatlari:

1. Tonallik va Melodika: Chorgoh IV, Farg'ona-Toshkent maqom yo'llarida, an'anaviy Shashmaqom tizimidagi boshqa chorgohlardan farq qiladi, chunki bu maqomda tonallik ancha kuchaygan, yuqori va past tonlarda ifodalar o'zaro uyg'unlashtirilgan. Bu maqomni ijro etishda, asosan, yuqori va o'rta registrlardan foydalaniladi.

2. Ritmik Tuzilish: Chorgoh IV ritmida ko'pincha murakkab va qat'iy tuzilishlar ishlatiladi. Bu ritmik strukturalar ma'lum bir barqarorlikni saqlagan holda, ijro davomida shakllanib boradi va musiqaning o'zgarishiga olib keladi.

3. Ijtimoiy va diniy ahamiyati: Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari va Chorgoh IV ko'pincha diniy va ijtimoiy marosimlarda, masalan, ta'zim va duolarni ifodalashda ishlatiladi. Bu maqomlar, ko'pincha, tasavvuf musiqasining bir qismi sifatida, ruhiy holatni kuchaytirishga xizmat qiladi.

4. Ijro Usuli: Chorgoh IV ning ijrosi odatda so'z va musiqaning uyg'unlashuvidan iborat bo'ladi. Baxshilar yoki ijrochilar ushbu maqomni soz asboblari yordamida kuylaydilar, masalan, dutor, rubob yoki nay kabi an'anaviy musiqiy asboblari bilan. Ijrochi musiqiy ifodani o'zining ovozi va soz asboblari orqali taqdim etadi, bu esa maqomni yanada boyitadi.

5. Maqomning rivojlanishi: Chorgoh IV maqomi, bir qancha bosqichlar orqali rivojlanadi. Ijrochi dastlabki tonalda boshlaydi va keyinchalik musiqiy so'zlar, melodiylar va soz asboblari orqali maqomning boshqa "chorgoh"lariga o'tadi, lekin Chorgoh IVda

ma'lum bir tonallik va ritmik asos saqlanadi. Bu ijrochilar uchun jiddiy ifoda vositasini taqdim etadi.

Farg'ona-Toshkent maqom yo'llarida "Chorgoh IV" — bu o'ziga xos, yuqori melodik va ritmik elementlarga ega bo'lgan maqom shaklidir. U an'anaviy musiqiy tuzilmalarni o'z ichiga olgan holda, o'zining mazmunli ifodasi, soz asboblari ijro etilishi va ritmik tuzilishi bilan ajralib turadi. Bu maqom, ayniqsa, ijtimoiy va diniy marosimlarda, tasavvuf musiqasi sifatida katta ahamiyatga ega.

Chorgoh IV o'zbek musiqasining eng muhim va qadimiy shakllaridan biri bo'lib, u nafaqat musiqa, balki jamiyatimizning ma'naviy va ruhiy dunyosiga ham chuqur ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqom, asosan, yuqori melodik va ritmik boyliklarga ega bo'lib, musiqiy ifodaning yuqori tonallarda rivojlanishini, inson qalbini poklash va ruhni tinchlantirishga qaratilgan. Chorgoh IVning ma'naviyatimizga ta'siri quyidagi jihatlarida alohida ahamiyat kasb etadi:

*** Ruhiy va ma'naviy poklanish:**

Chorgoh IV tasavvuf va diniy musiqaning ajralmas qismi sifatida, insonning ichki dunyosini yuksaltirishga xizmat qiladi. Musiqaning takrorlanuvchi, namunali tuzilmalari va an'anaviy ijrosi, tinglovchini ruhiy poklanishga undaydi. Bu maqom orqali, tinglovchi o'zining qalbi va ruhiyatini anglab, ichki tinchlikka erishishga intiladi. Shu tarzda, Chorgoh IV ma'naviy oqimlar bilan uyg'unlashib, insonning ma'naviy yuksalishiga olib keladi.

***Axloqiy va estetik tarbiya:**

Chorgoh IV musiqasining o'ziga xos melodik va ritmik tuzilmalari, jamiyatdagi estetik va axloqiy qadriyatlarni shakllantiradi. Ushbu maqomning ijrosi nafaqat musiqiy, balki axloqiy tarbiya beruvchi vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Musiqa orqali insonning ruhiy holati yuksaladi, shu bilan birga, uni o'zini anglashga va to'g'ri yo'lni tanlashga ilhomlantiradi. Bu maqom, o'z navbatida, milliy axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashga, yashirin ma'naviy boyliklarni ochishga xizmat qiladi.

***Madaniyat va milliy kimlikni saqlash:**

Chorgoh IV nafaqat musiqiy, balki madaniy meros sifatida ham katta ahamiyatga ega. U o'zining melodik boyligi va musiqiy tuzilmalari orqali xalqning tarixiy, madaniy va diniy qadriyatlarini saqlashga xizmat qiladi. Milliy musiqaning bu shakli, yosh avlodga ma'naviy merosni yetkazish, milliy kimlikni mustahkamlash va o'ziga xos madaniy xususiyatlarni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi.

Ijtimoiy va ruhiy barqarorlik:

Chorgoh IV musiqasi jamiyatda ruhiy barqarorlikni ta'minlashga yordam beradi. O'zining uyg'unlashgan va tinchlantiruvchi ifodalari orqali, bu maqom jamiyatda tinchlik va barqarorlikni saqlashda muhim vosita sifatida ishlatiladi. Musiqaning bu shakli, jamoani birlashtirish, ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarni mustahkamlashda yordam beradi.

Chorgoh IV o'zining musiqiy boyligi va ruhiy ahamiyati bilan bizning ma'naviyatimiz uchun juda katta ta'sirga ega. U insonni ma'naviy jihatdan yuksaltirish, jamiyatdagi axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, milliy madaniyatni saqlash va tinchlikni ta'minlashda muhim

vosita hisoblanadi. Shuning uchun Chorgoh IV nafaqat musiqa asaridir, balki ma’naviy yuksalishning, axloqiy va estetik tarbiyaning, milliy kimlikni saqlashning muhim omilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. R.S.Abdullayev. O‘zbek mumtoz musiqasi. Toshkent “Yangi nashr” 2008-y.
2. Sh.Sh. Husanboyeva. O‘zbek maqomi tarixi va uning rivojlanishi. maqola Scientific progress. 2021-y.
3. A. N. Talaboyev. “Maqom san’ati. Maqom san’atini o‘rganishda va uni yosh ijrochilarga o‘rgatishda e’tibor qaratilish lozim bo‘lgan jihatlar”. Maqola. 2021-y.
4. O‘zbekiston bastakorlar uyushmasi. “ Musiqa ijodiyoti masalalari”. Toshkent 1997-y.
5. R. O‘. Xolmurodova. “Sharqda maqom san’atining paydo bo‘lishi va rivojlanishi”. Maqola. Journal of Creativity in Art and Design. 2024-y.
6. O. Ibrohimov “Maqom asoslari” darslik Toshkent 2023-y.